

Het streven naar algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen is ontstaan op het moment dat arbeiders zich gingen verenigen om tot betere werk- en sociale omstandigheden te komen. Veranderingen waren volgens hen alleen mogelijk wanneer men met behulp van kiesrecht (passief, kandidaten beschikbaar stellen) en stemrecht (actief, men kan op kandidaten stemmen) invloed op de samenstelling van de regering zou kunnen krijgen.

Sinds de grondwetswijziging van Thorbecke in 1848 was een reeks rechten en plichten van de burgers vastgelegd. Er was een beperkte mate van kiesrecht (censuskiesrecht) voor diegenen die een bepaalde hoeveelheid belasting betaalden. Daarnaast waren er rechten als vrijheid van meningsuiting, van godsdienst, van vereniging en vergadering, en van onderwijs vastgelegd. Daartegenover stond dat iedere Nederlander plichten had, zoals belastingplicht, dienstplicht (vanaf 1889) en leerplicht (sinds 1900). In de periode tussen 1848 en 1917 heeft zich een felle strijd om het kiesrecht afgespeeld. Algemeen mannenkiesrecht werd in 1917 en vrouwenkiesrecht in 1922 bereikt.

Sinds de invoering van het algemeen kiesrecht is in Nederland sprake van een parlementaire democratie: alle kiesgerechtigde mannen en vrouwen kunnen bij verkiezingen, door te stemmen, invloed uitoefenen op de samenstelling van het parlement.

27

Het Slijkende rond de eeuwwisseling.
Foto Haags Gemeentearchief

hoofdstuk

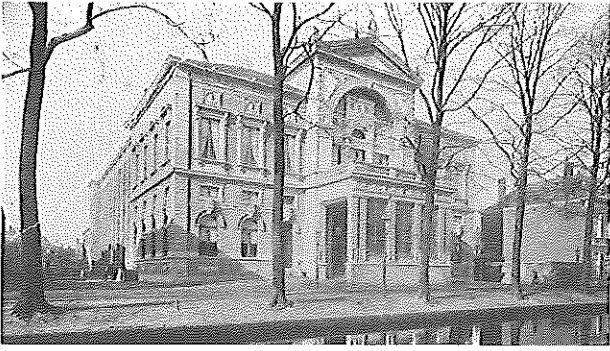
2

de eeuw van het kiesrecht

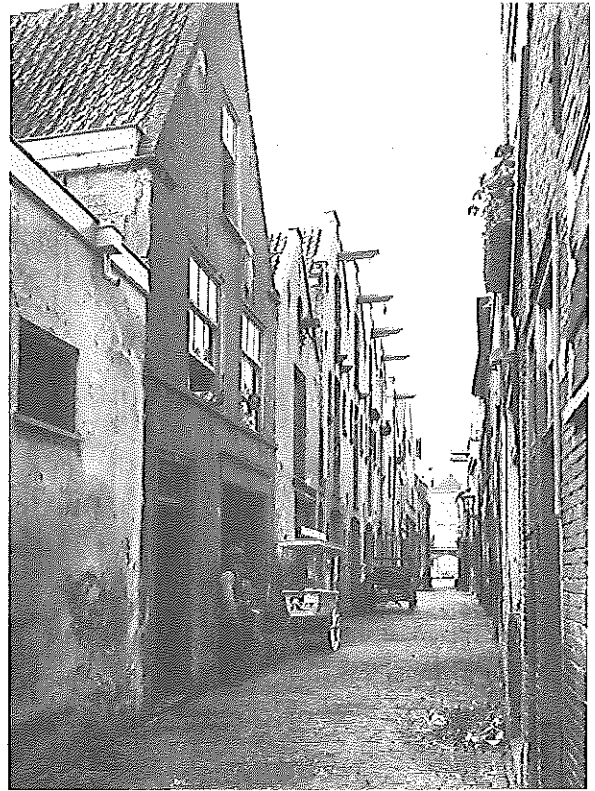
bladzijde

33

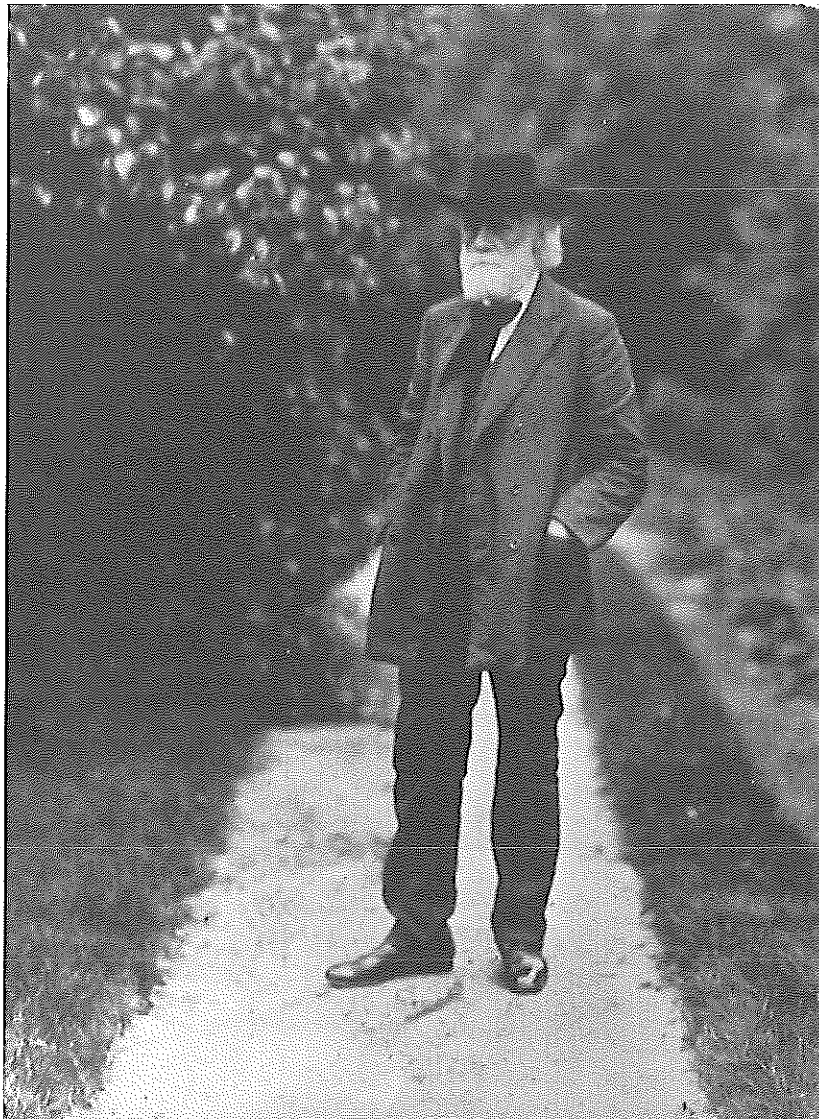
S
R
E
C
H
T

28

29

30

28

Gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Zwarteweg in Den Haag.
Foto Haags Gemeentearchief

29

Eisemoerstraat, ca. 1910.
Foto Haags Gemeentearchief

30

F. Domela Nieuwenhuis.
Foto Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem

De geschiedenis van de SDB is nauw verweven met de strijd voor het algemeen kiesrecht. Op 8 juli 1878, een dag na de totstandkoming van de SDV wordt de eerste van Ferdinand Domela Nieuwenhuis' 'sociale brieven' in *de Werkbode*, het orgaan van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond, anoniem gepubliceerd. Twee thema's stonden centraal in Domela's brieven: het kiesrecht en 'de sociale kwestie', met aandacht voor leef- en werkomstandigheden van de arbeiders.

De strijd voor het algemeen kiesrecht in de jaren tachtig ging gelijk op met de onvrede van de arbeiders met de gevolgen van de industrialisatie. Jarenlang zouden de thema's 'kiesrecht' en 'de sociale kwestie' de strijd van de arbeidersbeweging bepalen.

In 1879 richtte Domela - nog als dominee - een nieuw blad op: *Recht voor Allen*. Hoe hij kort daarna revolutionair socialist werd en definitief afscheid van de kerk nam, schreef hij in zijn memoires *Van Christen tot Anarchist*. Domela riep de arbeiders op tot strijd tegen de bestaande maatschappij, tot organisatie van het socialisme. *Recht voor Allen* werd het propagandabladd van de partij en stond onder Domela's bezielende leiding. De SDB groeide uit tot een volksbeweging. Concrete zaken als de strijd voor het algemeen kiesrecht en het organiseren van werklozenacties hielden de SDB bezig. De SDB propageerde het algemeen kiesrecht als eerste stap naar de oplossing voor de grote sociale en economische problemen in Nederland. Deze missie zorgde voor een snelle groei van het aantal leden. Tot en met het jaar 1886 was de toeloop enorm: 4.000 leden. Daarna zakte het ledental flink in om weer op te lopen tot 5.500 in 1893. Ook voor vrouwen was de SDB aantrekkelijk. De SDB streefde immers ook kiesrecht voor vrouwen na. Bovendien werd gelijkheid van sexen nagestreefd. In 1886 werd in Den Haag de Vrouwenvereniging 'Gelijke plichten, gelijke rechten' opgericht.

In 1883 - bij de opening van het parlementaire jaar - werd in Den Haag de eerste kiesrechtbetoging gehouden. Duizenden manifesten werden op straat verspreid. De strooibiljetten dwarrelden tot in de koninklijke koets. *Het Vaderland* schreef: 'Het was alsof Den Haag in staat van beleg zou worden verklaard. Patrouilles begaven zich in den ochtend op weg naar de stations, de cavalerie was in de kazerne geconsigneerd, bijzondere maatregelen waren genomen om den koninklijke stoet te beschermen. Des ochtends om zeven uur moet de heer Heemskerk zich al op weg naar de Kamer hebben begeven, naar men wil, om naar dynamiet te zoeken.' Om de socialisten van de publieke tribune in de Kamer te weren, had minister Heemskerk door een achterdeurtje een aantal weesmeisjes binnengesmokkeld. Toen de deuren werden geopend deelde de bode mede, dat de tribune reeds was bezet. 'De Staat der Nederlanden is gered door weesmeisjes' schreef *Recht voor Allen* later cynisch.

Een grote landelijke kiesrechtbetoging werd op 20 september 1885 in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Zwarteweg gehouden. Dit was de eerste kiesrechtbetoging van arbeiderszijde,

31

32

33

uitgaande van de in 1884 gestichte Bond voor Algemeen Kiesrecht. De monstermeeting was overigens ook samen met het ANWV georganiseerd. Op deze demonstratie namen de aanwezigen het besluit om nooit meer kiesrechtuitbreiding van de regering te vragen, immers: al vele jaren lang vestigde de SDB de aandacht op de noodzaak voor algemeen kiesrecht. De verspreiding van *Recht voor Allen* middels colportage nam dat jaar enorm toe. Per nummer werden gemiddeld 20.000 exemplaren verkocht.

De grondwetsherziening van 1887 verruimde de kieswet. Stemrecht kregen alle mensen, die voldeden aan 'door de (nog te maken) kieswet te bepalen kentekenen van maatschappelijke welstand en geschiktheid'. Er was nog geen sprake van algemeen kiesrecht, maar het ging toch in een democratische richting. In de zgn. 'additionele' bepalingen werd het aantal kiezers van ca. 100.000 tot 350.000 gebracht, op een bevolking van ruim 4 miljoen.

De emancipatie van de arbeiders zette zich in 1888 in met de verkiezing van Domela Nieuwenhuis voor de SDB in de Tweede Kamer.

Veel bereikte Domela niet in zijn 'parlementaire jaren' tussen 1888 en 1891. Wel ijverde hij voor het algemeen kiesrecht en diende hij concrete voorstellen in zoals een initiatiefvoorstel tot wettelijke regeling van de achturige werkdag. Maar de andere leden van de Tweede Kamer waren niet geneigd met Domela samen te werken. Tijdens het liberale kabinet Van Tienhoven (1891 en 1894) werd een poging gewaagd om de kieswet in overeenstemming te brengen met de grondwet. Een felle discussie werd gevoerd over wie gerekend werden onder 'wie kentekenen van maatschappelijke welstand en geschiktheid bezitten'. Minister Tak van Poortvliet, die tot de linkervleugel der liberalen behoorde, verstond eronder: zij 'die in de behoeften van hun eigen gezin voorzien en kunnen lezen en schrijven'. Dit voorstel van Tak werd als revolutionair ervaren omdat het heel dicht in de buurt van algemeen kiesrecht kwam. In de Tweede Kamer stonden tegenover 44 'Takkianen' 56 'anti-Takkianen'. De scheuring over het nieuwe kiesrecht deed zich bij alle partijen voor. Een verwarrender jaar dan 1894 heeft de Nederlandse partijpolitiek niet gekend.

Binnen de arbeidersbeweging was ook veel beroering. Domela was in 1891 niet herkozen. Hij was geen man voor parlementaire actie en keerde zich er tenslotte tegen.

31

Westeinde hofje, ca. 1905.
Foto Haags Gemeentearchief

32

Voldersgracht, ca. 1900.
Foto Haags Gemeentearchief

33

Demonstratie voor kiesrecht voor vrouwen bij de opening van de Staten Generaal in 1913. We zien hier geen volkswomen demonstreren, maar keurige dames.
Uit: *Het Leven*, 1913. Foto Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem

vrouwen en kiesrecht

De kroning van Wilhelmina in 1898 is een belangrijk moment in de Nederlandse geschiedenis. Wilhelmina diende het Oranjehuis weer in haar oude glorie te herstellen. Sociaal-democraten, revolutionairen en feministen reageerden op hun specifieke wijze. Domela Nieuwenhuis schreef anoniem het magistrale pamflet *Een vergeten hoofdstuk*, met de ondertitel 'blanke slaven' alleen op de binnenvagina. De toestand van de arbeidende klasse was het onderwerp.

34

35

36

‘Hoe leeft mijn volk? ziedaar de vraag die wel eens bij u moet oprijzen en als gij die twee dikke boeken hebt doorgelezen, dan zult gij wel niet in staat zijn die vraag te beantwoorden’, stond in de inleiding. Domela had de officiële overheidsverslagen en rapporten van inspecteurs en artsen gebruikt voor een felle aanklacht tegen de slechte arbeidsomstandigheden. Dit pamflet kreeg Wilhelmina pas onder ogen na haar troonsafstand in 1948: zij was ‘fel verontwaardigd. Waarom had men haar dat destijds niet gegeven?’

Feministen organiseerden een *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* te Den Haag. Want als een vrouw een land kan besturen dan kan zij ook alle arbeid verrichten en kiesrecht bezitten. Alle soorten vrouwenarbeid werden getoond, ook die van de loonslaven, die eentonig, slecht betaald en zwaar werk verrichtten. De sociaal-democraten besteedden geen aandacht aan de tentoonstelling in hun wetenschappelijke tijdschrift *De Nieuwe Tijd*, wel was er een bijtend stuk van Cornelia Huygens tegen het ‘burgelijke feminisme’ en drie stukken van Henri van Kol over de revolutionaire vrouwen uit de Franse Revolutie. Henriëtte Roland Holst schreef in haar brochure *Een woord aan de vrouwen der arbeidende klasse naar aanleiding van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid*, dat ze er geen heil in zag, omdat het een initiatief was van dames uit de aristocratie en burgerklasse. Vrouwen die aandacht vroegen voor het feminisme werden verwezen naar de burgerlijke vrouwenbeweging. Zo’n weinig meelevende houding spiegelt zich in de tactische en strategische discussies over het kiesrecht voor vrouwen en arbeiders. Voor de SDAP had het algemeen mannenkiesrecht prioriteit. Troelstra zei dat hij liever de eerste de beste baliekluiver kiesrecht gaf dan warm te lopen voor vrouwenkiesrecht. Het is dan ook geen wonder dat in het Kiesrechtcomité de beide bondgenoten SDAP en de *Vereniging voor Vrouwenkiesrecht* niet zo goed samenwerkten. Zoals de SDAP het vrouwenkiesrecht op de tweede plaats zette, zo sprak de Vereniging zich niet uit voor algemeen kiesrecht. In december 1905 kwam de verwijdering.

De eerste vrouwenverenigingen in de SDAP waren toen reeds ontstaan. Den Haag en Scheveningen bezaten elk een vrouwenclub. Het waren vooral propaganda- en leesclubs. Deze stonden onder leiding van het bestuur van de federatie Den Haag. In september 1914 kwam er een Sociaal-democratische Vrouwenclub (SDVC) tot stand als afdeling van de landelijke SDVC. Zij kon daardoor een zelfstandiger koers uitzetten. De leiding hadden de partijgenotes Albarda en Sannes. Een belangrijke rol speelde de vrouwengroep in de organisatie van de levensmiddelenverdeling in de Eerste Wereldoorlog. Zij had haar aandeel in de oprichting van een gaarkeuken. De leden van de vereniging stredden voor algemeen kiesrecht.

34

**Hoek Vaillantlaan en Hoefkade.
Demonstratie voor een goede levens-
standaard.
Foto IISG, Amsterdam**

35

**Hoek Vaillantlaan-Hoefkade anno 1994.
Foto Jan Zweerts, Den Haag**

36

**Eerste Rode Dinsdag in Den Haag, 1911.
De stoet trekt door de Javastraat.
Foto Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem**

de strijd om het kiesrecht: rode dagen

Algemeen kiesrecht was voor sociaal-democraten een middel tot het doel van een rechtvaardige en socialistische samenleving. De partij

Ondergetoekenden, allen meerderjarige inwoners van

de Gravehoop Zuid-Holland

verklaren hienee, in te stemmen met het adres, namens de Social-Demokratische Arbeiderspartij in Nederland in September 1911 aan te bieden aan de Nederlandsche Regeering, en stekkende om hare medewerking te verzoeken, ten einde de grondwet zoodanig te herzien, dat daarin het algemeen, direct, enkelvoudig kiesrecht voor meerderjarige mannen en vrouwen wordt opgenomen, gepaard met zoodanige veranderingen in onze staatsinrichting, dat de werking van dat algemeen kiesrecht niet wordt vervalscht of verzwakt.

1. <i>Karel. Volkstimmerman</i>	11. <i>wed. J. v. Birkel zwijk</i>
2. <i>Gelt. Kuyper</i> <i>Lena Volkstimmerman</i>	12. <i>C. Vermeulen</i>
3. <i>Holendijk. B.</i>	13. <i>J. J. Vermeulen ^{gister} Edeleerbaart</i>
4. <i>P. de Bilt</i>	14.
5. <i>C. de Bilt geb. Loont</i>	15.
6. <i>W. F. Fisseron</i>	16.
7. <i>B. Fisseron</i>	17.
8. ☒ <i>Marie Mulhaar getuigen H. Mel</i>	18.
9. <i>G. de Bilt</i>	19.
10. <i>W. de Bilt</i>	20.

37

38

nam in eerste instantie niet zelf de organisatie ter hand. Een comité, waar een ieder zich kon aansluiten, was het centrale punt. Neven-doel daarbij was zoveel mogelijk mensen achter de kiesrechtis te krijgen, die niet noodzakelijkerwijs socialist waren. Van 1899 tot 1908 was het *Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht* het centrale punt. De actie wilde niet zo vlotten. Dat kwam door de gemêleerde samenstelling. Vanaf 1908 nam de SDAP de actie zelf ter hand, mede door de beslissing van het in 1906 opgerichte *Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen* (NVV) om actie te gaan voeren. Tegelijkertijd was er een verscherping over de eis: de partij stelde zich voor dat alle meerderjarigen kiesrecht zouden moeten krijgen zonder onderscheid van sekse. De SDAP en de vakbondsbroer NVV zouden Den Haag roerige tijden laten beleven.

Het jaar 1908 zou het begin worden: een grote demonstratie in Den Haag. Maar die ging niet door vanwege cholera-gevaar. De regionale bijeenkomsten gaven een stijgende lijn te zien. De jaren daarna waren er weer meer mensen op de been. Op de zondag voor Prinsjesdag waren er 25.000 mensen te Amsterdam verzameld. *'De massa ontwaakt. De storm-klank van onze propaganda is doorgedrongen in de gelederen der ontrenten'*, schreef een redacteur van *Het Volk* enthousiast.

37

**Lijst van de petitionnementsactie,
19 september 1911.
Algemeen Rijksarchief, Den Haag**

Het middel van de verscherping was het *petitionnement*, een verzoekschrift van de Nederlandse bevolking aan de Staten-Generaal. De tekst van het petitionnement ademde de sfeer van het rode socialisme, want centraal stond de politieke machtsvorming van het proletariaat. Zoals in het verleden de burgerklasse de macht overgenomen heeft, *'zoo streeft thans de arbeidende klasse daarnaar, en wel op denzelfden grond met hetzelfde recht.'* De zelfstandigheid van de sociaal-democratische beweging was het uitgangspunt. Opvallend daarbij is dat een samenwerking met de liberale VDB afgewezen werd ondanks inhoudelijke overeenkomsten. De rode zelfstandigheid was nog te belangrijk. In 1946 was de tijd wel rijp voor samenwerking. De VDB ging samen met de SDAP op in de PvdA.

Het resultaat van de petitionnementsactie was dat de Nederlandse bevolking duidelijk gemaakt was dat het proletariaat, georganiseerd in de SDAP, het gelijkheidsbeginsel van de Verlichting nastreefde: gelijke rechten voor iedereen. Twee andere voordelen: de SDP werd de wind uit de zeilen genomen en de VDB werd buiten spel gezet.

Uiteindelijk tekenden 21.451 inwoners van Haag van boven 21 jaar. In geheel Nederland waren 317.520 handtekeningen opgehaald. Het was geen groot succes, maar toch wel een die aansprak. Rondom het tekenen en huisbezoek organiseerden de Haagse leden manifestaties, openbare bijeenkomsten en optochten door de stad.

38

**Rode Dinsdag, 1912. Groenmarkt en
omgeving.
Foto Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem**

Op Prinsjesdag in 1911 zou het verzoekschrift - als uiting van de volkswil - overhandigd worden aan de regering. Op die dag zou de

residentie een kleurverschietsing van oranje naar rood meemaken. Het scenario was als volgt: nadat de Koningin haar toer door de stad had gemaakt zou de rode optocht door de binnenstad van Den Haag naar het Binnenhof trekken en de handtekeningen overhandigen. De regering gaf begin september te kennen dat zij de lijsten niet wilde ontvangen. Deze botte weigering bewerkstelligde een enorme run op de treinkaartjes naar Den Haag en dat werd nog erger toen bekend werd dat Wilhelmina die dag uit de Residentie zou wegblijven. De stemming was strijdbaar, zo'n 20.000 mensen waren op de been. Maar het Binnenhof was slechts te betreden voor de leden van de kamerfractie en het partijbestuur. Bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken gaf partijvoorzitter Vliegen de tekst aan de bode en alle handtekeningen werden in de gang opgestapeld. Het sjouwwerk mochten de sociaal-democraten zelf doen. De volgende dagen discussieerden de leden van de Tweede Kamer over het petitionnement, maar voor de SDAP leverde dat niets anders op dan spektakel. Want de meerderheid wilde eigenlijk geen debat, maar Schaper zei: 'Dan gaan de inktkokers door de zaal ... Ik sta voor niets in. Ik verzeker U, dan gaan wij met stoelen gooien,' als er geen debat gevoerd zou worden. Het debat stelde echter weinig voor. Het was de triomf van de socialisten dat Den Haag voor één dag rood was geweest en dat oranje zich die dag niet had laten zien.

39

Houtrust, 1912.
Foto IISG, Amsterdam

Het jaar daarop zou de *Rode Dinsdag* herhaald worden. De burgemeester van Den Haag verbood echter een optocht. De partij zette door, want de 'kiesrechtstrijd is een laatste poging om langs orderlijke weg een eind te maken aan het kapitalistische wanbeheer', zoals Troelstra formuleerde. Wederom werden extra treinen ingezet, op *Houtrust* was het verzamelpunt, maar er kwam niet één tocht. Vliegen riep: 'Aan het verbod om te betoogen kunnen wij ons niet storen'. Tien groepen met een vooraanstaand partijgenoot aan het hoofd marcheerden gescheiden op naar het Binnenhof. Voor de marechaussee was het dan moeilijker iedereen tegen te houden. Om half twee vertrokken de tien stoeten via verschillende invalswegen naar het Haagse centrum. De Groenmarkt raakte verstopt met Friezen en Groningers, maar onder leiding van Troelstra werd door een grote omtrekkende beweging het Plein bereikt. Daar stond hij tegenover een grote politiemacht, die de weg versperde naar de Vijverberg. Het was spannend: 'Ik trad op de marechaussee toe om hun te beduiden, dat het noodig was ons door te laten; zoo stond ik eenigen tijd tusschen de trappelende paarden. Woeste kreten hoor ik uit de massa achter mij opgaan.' Maar Troelstra verkreeg zijn doorbraak: daarop 'vangt een nooit geziene tocht aan. Troelstra stelt zich aan het hoofd en in stormpas, onder het dreigende gezang onzer liederen, trokken duizenden en duizenden achter hem aan ... een stormmarsch van de verontwaardigde arbeidersklasse rondom het Parlement, het zoo dicht mogelijk naderende, toen men niet vóór het parlement werd toegelaten.' Troelstra hield een toespraak op de Lange Vijverberg over het water van de Hofvijver heen naar de gebouwen van de Staten-Generaal. Hij zelf schreef: *Daar ben ik op*

40

P.J. Troelstra spreekt de menigte toe tijdens de Rode Dinsdag van 1912.
Foto IISG, Amsterdam

41

42

de schouders van Siebelts gebeven en zoo heb ik, met mijn vuist opgeheven tegen het parlamentsgebouw aan de overzijde van het water, een speech of liever een ontboezeming gehouden, waarbij ik den nadruk legde op den onverbiddeijken wil van het proletariaat, dat parlement voor de arbeiders te veroveren. Het was een goed, een onvergetelijk moment.' Dat was op dat moment typerend voor de positie van de sociaal-democratie in Nederland. Van verre over een brede waterpartij roepen naar vertegenwoordigers van het Nederlandse volk. Maar die hielden zich liever doof of keken de andere kant op.

De afrekening kwam in juni van het jaar daarop. De beide Rode Dinsdagen hadden hun uitstraling niet gemist. De afdeling Den Haag groeide van 374 in 1909 tot 1200 leden in 1913, terwijl het aantal abonnees op het partijdagblad steeg tot over 1500. De verkiezingsuitslag overtrof de verwachting van iedere sociaal-democraat: niet alleen verdubbelde het aantal stemmers, maar vooral sprong het aantal gekozen Kamerleden voor de SDAP van zeven naar achttien. De buiten-parlementaire kiesrechtstrijd had de enorme winst opgeleverd. In hogere zin was de strijd om het kiesrecht hiermee beslist.

41

Anti-vlootwet Petitionnement, 1923.
Foto Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem

Het zou enige tijd duren voordat algemeen kiesrecht ingevoerd werd. De Eerste Wereldoorlog drukte het algemeen kiesrecht naar de achtergrond. Eind 1915 maakte de regering eindelijk een wetsvoorstel. Dat bleek echter algemeen mannenkiesrecht te omvatten plus voor de vrouwen passief kiesrecht. De partij organiseerde een enorme meeting in Amsterdam van 40.000 demonstranten op 17 september 1916.

De sociaal-democraten onderstreepten daarmee het belang van vrouwenkiesrecht. De parlementaire behandeling in 1917 liep op een teleurstelling uit. Geen vrouwenkiesrecht; pas vijf jaar later konden ook vrouwen naar de stembus gaan.

strijd voor het algemeen kiesrecht

De eerste keer dat er verkiezingen gehouden werden onder algemeen kiesrecht was in 1922. De steun voor de SDAP viel tegen, maar de keer daarna was er groei naar een kwart van de stemmen in Nederland, terwijl in de Residentie het percentage tot 29 opliep. De idealen van de SDAP waren vooral gericht op ontwapening, socialisatie en medezeggenschap. Vooral ontwapening was een hot item na de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog.

Slechts een jaar later trad de partij op tegen het oorlogskabinet van Ruys de Beerenbrouck. Dit kabinet wilde de vloot in Indië moderniseren. Hoewel van het oorspronkelijke voorstel de helft doorging, werden in het gehele land - als in de grote kiesrechtijdten - demonstraties georganiseerd. De SDAP-ers gebruikten het beproefde middel van een petitionnement en binnen drie weken waren er een miljoen handtekeningen, waarvan 81.736 (22%) in Den Haag. Dat was een flinke groei vergeleken met 1911, toen slechts 7.6% van de

42

Meer dan miljoen handtekeningen verzameld, 1923.
Foto Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem.

Uit: C.A.M. Diepenhorst, *De Sociaal-democratie in de residentie*, p. 95 - 96

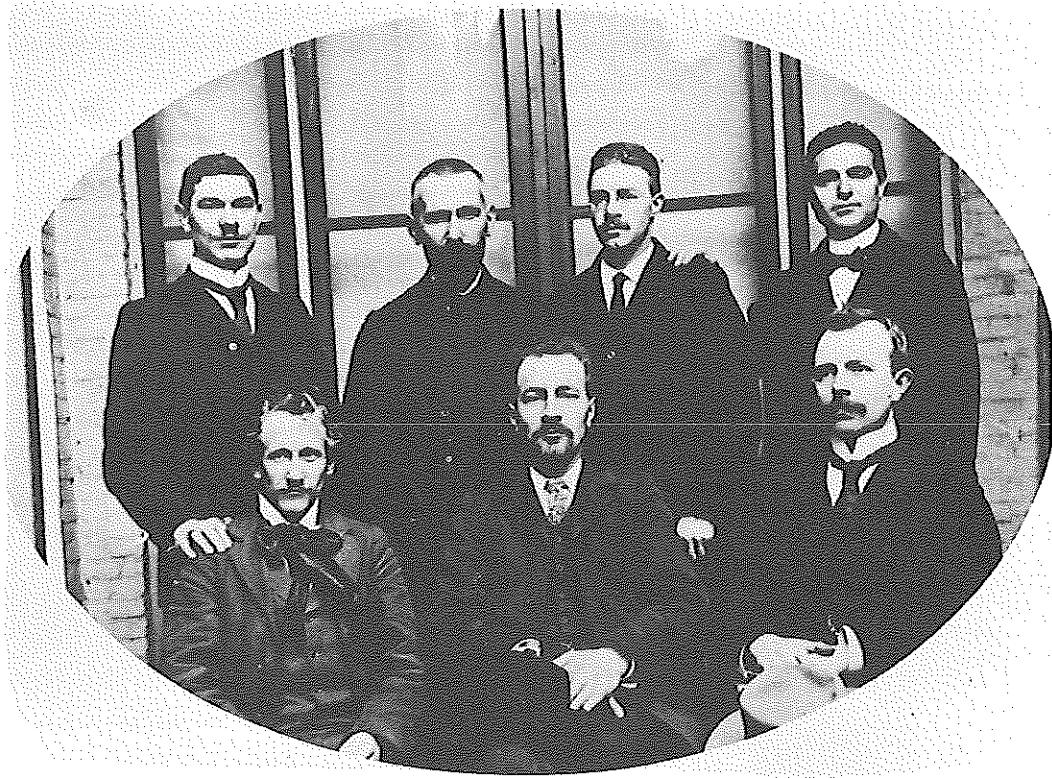
Volksgebouw aan de Prinsegracht.
Foto Haags Gemeentearchief

45

De SDAP féteert Trolstra in Den Haag na de verwerping van de Vlootwet.
Foto Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem.

bevolking tekende. In drie weken zoveel handtekeningen, weer met behulp van huisbezoekers, was een tour-de-force. Maar vele partijgenoten, die op huisbezoek wilden, moesten worden teleurgesteld. Op 16 oktober 1923 boden de sociaal-democraten vele dozen met handtekeningen aan: **Duizenden** hadden zich voor het Volksgebouw verzameld om er getuige van te zijn. Een groote verhuiswagen stond gereed om het petitionnement naar het Binnenhof te vervoeren. De Kamerfractie stelde zich aan het hoofd; de wagen volgde. Toen de stoet op de Groenmarkt was aangekomen, kwam men echter tot de ontdekking, dat men vergeten had het petitionnement in te laden! In razende vaart ging de wagen naar de Prinsegracht terug om de dozen te halen en even later kon de aanbieding plaats vinden.' De Vlootwet werd op het nippertje verworpen. Vele sociaal-democraten vormden spontaan een optocht door de Transvaal- en Schilderswijk. En 's avonds sprak Albarda in de tuin van het **Volksgebouw**. In 1930 vond nogmaals een petitionnementsactie plaats tegen een Vlootwet, maar ondanks 100.004 Haagse ondertekenaars werd de wet aangenomen.

46

de Haagse sociaal-